

РОЛЬ ХРИСТІЯНСТВА В РОЗВИТКУ СУДОВОЇ РИТОРИКИ

THE ROLE OF CHRISTIANITY IN THE DEVELOPMENT OF JUDICIAL RETHORIC

Сковронський Д.М.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри теорії та філософії права

Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Християнство, налічуючи понад дві тисячі років своєї історії, входить до кола найбільш значущих релігій світу. Ця ідеологія стала ключовою для всіх найважливіших соціальних сфер: сім'ї, освіти, науки, мистецтва тощо. Отримавши державну підтримку та здобувши визнання мільйонів людей, християнство справило також потужний вплив на судоустрій, а отже, і на юридичне красномовство.

Ключові слова: християнська риторика, антична риторика, судова риторика, юридична практика, освіта.

Христианство, насчитывая более две тысячи лет своей истории, входит в круг наиболее значимых религий мира. Эта идеология стала ключевой для всех важнейших социальных сфер: семьи, образования, науки, искусства. Получив государственную поддержку и признание миллионов людей, христианство произвело также мощное воздействие на судоустройство, а следовательно, и на юридическое красноречие.

Ключевые слова: христианская риторика, античная риторика, судебная риторика, юридическая практика, образование.

Christianity, counted over two thousand years of its history, is among the most important religions in the world. This ideology has become key to all the most important social spheres: family, education, science, art, etc. Having received state support and recognition of millions of people, Christianity also had a powerful influence on the judicial system, and thus on legal eloquence.

Key words: Christian rhetoric, ancient rhetoric, judicial rhetoric, legal practice, education.

Постановка проблеми. Християнство стає головною релігією Візантії – середньовічної імперії, яка в старослов'янських літописах називається ще Християнським царством. Успадкувавши античну риторіку, візантійські богослови розвинули риторіку християнську, яка стала панівною у візантійській літературній традиції.

Слід зауважити, що християнська та антична риторіки мають суттєві відмінності. На них вказував ще Блаженний Августин. Зокрема, антична риторика спрямовувала весь свій арсенал на вираження думки (згадаймо аристотелівське твердження про те, що мовні риторичні прийоми допустимі лише в єдності зі змістовим наповненням). Причому думка має бути висловлена так, щоб переважити інші думки. Тобто вона має бути більш обґрунтованою, переконливою. Крім того, важить авторитет оратора, його обдарованість.

У християнстві ж слово служить вираженню істини. Докази не потрібні. Більше того, постать проповідника не становить ключового елементу в донесенні цієї істини, бо він є лише посередником між слухачем і Божим одкровенням.

Стан опрацювання проблеми. Питання про релігію та право як найважливіші регулятори суспільних відносин досліджували В.С. Нерсесянц, С.С. Алексеев, М.І. Козюбра, Р.А. Папаян, К.І. Волинка, М. Адріанов, А. Колодний, А. Полешко, В.М. Лавренюк, І. Луцький, О. Каленюк, О.К. Черновський, А.М. Мучник та інші вчені.

Як стверджує Р.А. Папаян, християнство слід вважати важливим фактором формування того чи

іншого ставлення індивіда до правових інститутів, а отже, і дотримання певного виду поведінки – законслухняної чи протиправної [1].

А.М. Мучник у своїй статті робить спробу дослідити структуру біблійного права і доходить висновку, що почала багатьох галузей сучасного права містяться в Біблії. Розглядаючи правові аспекти Біблії, автор зауважує, що останнє ґрунтовне юридичне дослідження біблійного законодавства було написано більше ста років тому [2].

З огляду на сказане вище предметом комплексних наукових досліджень мають стати морально-етичні аспекти законотворення та застосування чинного законодавства. Зокрема, заслуговують ретельного вивчення можливості християнських засад обґрунтувати суспільно значимі цінності, додаючи цим цінностям загальноновизнаного авторитету.

У цьому контексті **метою статті** є дослідження ролі християнства в розвитку юридичної практики, зокрема судової риторіки.

Виклад основного матеріалу. Історичні джерела засвідчують, що судове красномовство було відоме слов'янам ще з дохристиянських часів. Княжий суд передбачав словесний двобій обвинувача і винуватця. Проте коли слова не приносили бажаного результату, вдавалися до «божого суду», а саме: хапалися за розпечене залізо, вважаючи, що людина, яка свідчить правдиво, не зазнає ушкоджень [3, с. 128].

Античній риторіці притаманний змагальний характер. А для цього не повинно бути абсолютних авторитетів, які зроблять змагання, спір неможливими. Християнство ж спирається на непорушний

авторитет, яким є Святе Письмо (згадаймо положення, сформульовані Августином). Усі твердження та міркування спираються на нього і до нього підводять. Суперечки бути не може, а проповідь покликана відкрити істину, дати нове, до того часу невідоме знання [4].

Засновником візантійської риторичної теорії дослідники називають Гермогена Гарсійського (II–III ст.). Вважається, що він одним із перших піддав сумніву аристотелівське розуміння риторики як прикладної логіки. При цьому зазначається, що він причетний до написання фундаментального і надзвичайно популярного у Візантії твору «Мистецтво риторики», хоча це є лише науковим припущенням, бо твір було завершено значно пізніше.

Дослідники стверджують, що для розвитку християнської риторики визначальною є діяльність «Каппадокійського гуртка» (IV ст.).

Цей гурток склали богослови, названі пізніше Отцями Церкви, а заснований ними напрям – патристикою. Вони були родом із провінції Римської імперії Кесарії Каппадокійської. Цікаво, що в перекладі з перської Каппадокія означає «земля гарних людей». Їх об'єднали не лише дружні та родинні зв'язки. Вони були ревними поборниками християнської віри, хоча й добре знали на античній літературі, філософії, володіли мистецтвом риторики. Їхня заслуга полягає в тому, що вони не відкинули античну традицію красномовства, а змогли використати її найкращі надбання для розвитку християнської риторики [5].

Цими великими каппадокійцями є Василій Кесарійський (Великий), Григорій Богослов (Назіанзін) та Григорій Нісський. Вважається, що саме їхня діяльність дала нове дихання церковному життю. З їхньою діяльністю пов'язують початок «золотої доби богослов'я». Як уже зазначалося, всі вони були учнями Лібанія, і здобута в такого майстра красномовства наука стала визначальним чинником у становленні майбутніх Отців Церкви. Василій Кесарійський та Григорій з Нісси були рідними братами, а з Григорієм з Назіанза вони були щирими друзями.

«Каппадокійський гурток» описували так: «Василій є раменом, яке діє, Григорій з Назіанза – устами, які говорять, Григорій з Нісси – головою, яка думає» [6]. Іншими словами, вони гармонійно доповнювали один одного. Всі троє згодом отримали єпископський сан.

Василій Кесарійський, або Василій Великий (бл. 330–379 рр.) походив зі знатної родини щирих християн, яка дала Церкві шістьох святих. Відомо, що його дідусь та бабуся, як ревні християни, зазнали гонінь за часів Деоклетіана (про які йшлося вище). Грунтовну освіту Василій Великий отримав у Кесарії та Константинополі, а згодом в Афінах. Тож, він, як й інші представники «Каппадокійського гуртка», був добрим знавцем елліністичної культури, зокрема античної риторики. Відомо також, що тривалий час він був логографом – професійним укладачем промов, переважно судових. Творчість Лібанія та Антиохійська риторична школа стали взірцем для майбутнього

єпископа Кесарії. Саме в період, коли Василій Кесарійський був єпископом, він отримав ім'я Великий.

У книзі «Грецькі Отці Церкви» німецького дослідника Ганса фон Кампенаузена про Василя Великого читаємо: «Василій – це аскет тілом і душею. Строга аскеза – це елемент, в якому він духовно працює, живе й існує». А в роботі британського історика Ф. Фаррара знаходимо такі характеристики Василя Кесарійського: «Василій не належав до тих, що роблять що-небудь наполовину. Коли він віддався Богові, то зробив це цілковито» (Життя Святих) [7].

Найбільш знаним його твором вважається «Шестоднев», що є коментарем до Біблійної оповіді про творення світу. Дослідники відмічають майстерне поєднання в цьому творі глибоких теоретичних викладок та живого доступного стилю.

Літературна творчість Василя Великого є різножанровою: бесіди, тлумачення, трактати, листи тощо. Проте їх об'єднує одна ідея – пропаганда християнства, моралістичний характер. Дослідники стверджують, що проповіді Василя Великого у своїй риторичній майстерності не поступаються античним зразкам; їх відрізняє глибина, ґрунтовність, проте без «розумової гри», часто притаманної античним промовам.

Василій Великий складав промови в аттичному стилі. Цей стиль стриманості (на відміну від азіанського, пишномовного), на думку богослова, цілком відповідав завданню проповіді – навернути якомога більше людей до християнства, переконавши їх в істинності християнського вчення. Василій вважав, що слухач повинен «через видиме пізнати невидиме», тому застосовував такі прийоми і художні тропи (символи, порівняння тощо), що дозволяли зробити промову доступною для розуміння простими людьми. Найважливішим для нього було передати смисл, адже християнське вчення є самодостатнім і величним апіорі, а додаткові мовні прикраси – зайвими. Показовим є також той факт, що Василій під час проповіді дозволяв (і навіть вимагав), щоб віряни переривали його промову, перепитували, уточнювали, з'ясовували те, що було незрозумілим.

Наполягаючи на тому, що опанування основ античної риторики є важливим складником освіти, Василій Великий був прихильником і поціновувачем Плутарха. Вважається, що один із творів богослова «Про те, як молоді люди можуть здобути користь з поганських книжок» був написаний під впливом трактату Плутарха «Про те, як юнакові читати поетів». Платон, який критикував поезію, також був у колі авторитетних для Василя філософів минулого.

Навчаючи риторичної майстерності, Василій Великий радив брати приклад із бджоли, яка збирає мед не з будь-якої квітки, тобто з античної спадщини слід брати лише те, що відповідає християнським чеснотам [3, с. 106].

Другим яскравим представником «Каппадокійського гуртка» є Григорій Богослов з Назіанза. З Василієм Великим його пов'язують дружні стосунки: разом вони певний час монашествовали, були співавторами двох статутів для монахів. До сьогодні ці твори не втратили своєї актуальності. До слова,

Григорій був людиною скромною, миролюбною, вів аскетичне монаше життя, і, за його власними словами, мав «нужденний вигляд».

У літературному спадку Григорія з Назіанза налічується 45 бесід, або слів. Серед них догматично-полемічні (проти аріан), літургійні, панегіричні, похоронні, принагідні. Титул «Богослов» Григорій отримав, виголосивши п'ять «теологічних промов» про Святу Трійцю.

У слові-викритті імператора Юліана-Відступника він, зокрема, виступає проти заборони християнам вивчати античну мудрість.

У понад 200 його листах, що дійшли до наших днів, богословські міркування сполучаються з розповідями про приватне життя. Вважається, що цими листами було започатковано автобіографічний жанр літератури.

Стилістична довершеність творів Григорія Богослова, щирість його віри здобули йому заслужений авторитет серед теологів візантійської доби, для яких він став нормою правдивості. Вжиті ним богословські терміни, влучні вислови й нині залишаються в активному релігійному обігу.

Григорій Нісський ази освіти та виховання отримав від старшого брата Василя Великого. Певний час був світським ритором. Серед представників «Каппадокійського гуртка» він найкраще був обізнаний на мистецтві античного красномовства. Проте згодом вдався до християнської служби, спершу як монах, і з часом став єпископом Нісси. Глибокий мислитель і теоретик Григорій Нісський був визнаним «стовпом ортодоксії».

Найсильніший вплив на формування цього філософа-богослова справило вчення Платона і неоплатонізму. В літературному доробку Григорія Нісського є різноманітні твори, які засвідчують, що він був схильним до філософських роздумів. Наслідуючи свого вчителя Орігена, він активно використовував алегорії, зокрема відоме його алегоричне тлумачення Святого Письма. Так, «Пісню над піснями» він вважав алегорією любові людської душі до Бога, Псалтир же в його тлумаченні був «сходінками духу» [3, с. 112].

Один з найвідоміших його творів – трактат «Про християнську досконалість». Головну ідею цього твору становить визначення життя християнина. Серед його трьох складників (діяльність, слово і мислення) найважливішим є мислення, за ним іде слово, і лише потім – вчинок. Тому будь-які дії, слова і думки повинні відповідати Христовому вченню [6].

Новаторськими стали його твори про душу та її воскресіння, що склали основу християнської есхатології (вчення про кінець світу).

Піком розвитку християнської риторичної прози вважається творчість антиохійського проповідника Іоана Златоуста (344–407 рр.). Його промови є взірцем християнського красномовства.

Іоан, як і великі каппадокійці, був учнем Лібанія, який висловлював щирий жаль через те, що втратив такого талановитого учня. Від Лібанія він узяв прийоми блискучої софістичної гри словом.

Християнську діяльність Іоан також почав аскетом. Популярність здобув завдяки проповідництву, ставши ідеалом для всіх народів, що знали візантійського впливу, а отже – і для України.

Іоан Богослов залишив надзвичайно багату літературну спадщину. Його стиль дослідники характеризують як полум'яний, ефектний, захопливий [4]. Зазначається, що з часом цей стиль зазнав змін: від аттичної манери до натхненно пишномовної.

Порівнюючи християнство та античну філософію, Іоан Златоуст підкреслював, що християнство є релігією для кожного, адже цей світогляд зрозумілий будь-якій людині: «У коротких та ясних словах Христос навчив нас, у чому полягає і справедливе, і чесне, і корисне, і будь-яка добродієність. Все це є зрозумілим та легкоосязним і для землеробця, і для раба, і для вдовиці, і навіть для підлітка та вкрай малодумаючого» [3, с. 112].

У богословській спадщині Іоана Златоуста особливе місце займають тлумачення біблійних текстів, або екзегетичні твори. Відомо, що ці проповіді зазвичай були живими імпровізаціями, які склалися спонтанно, на ходу, що, безумовно, було б неможливим без високої культури автора, його освіченості, мудрості, бездоганного володіння словом. Сам Іоан пізніше редагував промови, які за ним записували скорописці. Такий підхід дозволяв зробити виклад фундаментальних християнських положень доступним, живим і водночас чітко продуманим, що гарантувало довершеність проповідей Іоана. Дослідники простежують тут вплив антиохійської філософсько-риторичної школи [3, с. 41].

Іоан Златоуст демонструє системний підхід до справи тлумачення біблійних текстів, враховуючи наявну інформацію про автора, час створення тексту, його мову і структуру.

Заслугують окремої уваги міркування Іоана стосовно підготовки до проповіді. Визначальними етапами він вважав вибір теми зі Святого Письма та ретельне продумування викладу проповіді.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що утвердження християнства як державної релігії започаткувало «золотий вік» патристики, сприяло розквіту християнської думки. Тоді ж посилилась увага до античної спадщини, відкинутої спочатку як прояв язичницьких доктрин.

У науковій літературі зазначається, що візантійська риторика ґрунтувалася на античному літературному досвіді, а саме – на теорії прози, фундатором якої є Аристотель [8, с. 23].

У цей період було закладено жанрову систему проповіді, що стала пріоритетною у візантійській і загалом християнській риторичній. Зокрема, розрізнялись: 1) екзегетична проповідь (більшою мірою розрахована на освічених людей), 2) проповідь-настанова (адресована передусім простим вірянам), 3) богословська проповідь (призначена головним чином для церковних діячів, бо містила теоретичні міркування з питань віри і мала на меті забезпечити відступництва).

Слід зазначити, що візантійська епоха характеризується поєднанням біблійної та антично-філософської

традицій, зокрема й у мистецтві риторики. Це зумовлює появу нового світобачення, вироблення нових моральних цінностей. Проте розмаїтість ідей в межах християнського світогляду невідворотно породила прагнення їх обмежити для забезпечення релігійно-державного контролю. Все це, своєю чергою, зумовлювало особливості релігійних процесів середніх віків та позначилось на подальшому розвитку християнської риторики. Головною її відмінністю стає духовність як головний критерій краси, якому підпорядковується краса слова (риторична майстерність).

До розколу християнської церкви на східну і західну, що остаточно оформився 1054 року, східна (візантійська) риторика розвивалась активніше і, як зазначають дослідники, домінувала над західною [3, с. 121]. Розкол, передумови якого сягають античних часів, був зумовлений, поміж іншого, різним становищем церкви у Візантії і Західній Європі. Якщо у Візантійській імперії державна і церковна влада фактично складала єдине ціле, уособлюючись у постаті імператора, то в Західній Європі церква постала над державою. Ці відмінності не лише позначились на церковній організації, а й спричинили нерівномірності в розвитку риторики.

Західна риторична традиція набирає темпів розвитку з падінням Візантійської імперії, а риторика стає полем, на якому згодом розвиваються гуманістичні ідеї Відродження.

Дослідники констатують, що в VII–XIII ст. західнохристиянська риторика фактично лише відтворювала написане Отцями Церкви, додаючи мінімум творчості [3, с. 31]. Попри це, слід визнати, що проповідь залишалась чи не єдиною формою живого публічного слова.

Проповіді писались латиною в монастирях, школах та університетах, а виголошувались мовою вірян (італійською, іспанською та ін.).

Несприйняття промови слухачами свідчило не про низьку майстерність промовця (як в античні часи), а про відсутність у нього Божої благодаті [8, с. 97–100]. Очевидним є скептичне, а часто і зневажливе ставлення до античної спадщини.

Лише в посібниках, написаних у XIII–XVI ст., робиться спроба відродити Цицеронові риторичні традиції.

Видатною постаттю західного християнства вважається Бернард Клервоський (бл. 1090–1153). Французький монах, що походив зі знатної родини, він став авторитетною людиною свого часу, до слова якої дослухались папи і навіть король Людвіг VII.

Бернард Клервоський був затятим аскетом і прихильником папської теократії, ввійшов в історію як автор статуту для ордену тамплієрів.

Будучи запеклим борцем з вільнодумством та вправно володіючи словом, він, зокрема, представляв сторону обвинувачення в судових процесах над єретиками.

Попри те, що аскетизм був головною його рисою, в мовленні Бернарда Клервоського вдавався до найвишуканіших прийомів, що, вочевидь, і стало запорукою його вміння переконувати інших та здобуло

йому таке широке визнання і в церковних, і в світських колах. У науковій літературі наводиться такий зразок його проповіді: «Ми, що пішли геть від людей, що ради Христа покинули все, що в світі маниє і блищить, що для ока світле, для слуху миле, все ароматне, солодко-приємне, на дотик ніжне, – всі насолоди плоті відкинули ми, мов бруд, аби досягти Христа <...>» [9, с. 281–282]. Зазначається, що його натхненні проповіді відіграли не останню роль в організації Другого хрестового походу.

У XII–XIII ст. західне християнство набуло ролі регулятора суспільного життя новостворених національних держав. Разом із цим цілком логічно посилювалась роль проповіді, а отже, і її культура.

Поштовх розвитку наукової діяльності дало утвердження теорії двох істин, висунутої ще західноєвропейськими схоластами і розвинутої Томою Аквінським (1225–1274). Йдеться про чітке визначення сфер науки і віри та відсутність між ними протиріччя, адже християнська істина є вищою за розум. Із поширенням цих ідей активізувалося створення в Західній Європі освітньо-наукових осередків – університетів, в яких серед інших наук вивчалась і риторика.

Цікавими є погляди Томи Аквінського на поняття справедливості і систему права. Він вважав, що справедливість досягається лише завдяки церковній владі, а право є дією справедливості. Відповідно до вчення Аристотеля слід розрізняти два види справедливості: надання заслужених благ і благ відновлених (які надаються за принципом вирівнювання). Правову систему становлять природне право і позитивне (людське) право. На думку Томи Аквінського, все підпорядковується вічному закону або універсальним нормам, загальним принципам божественного розуму, з якого випливають всі інші закони. Людський закон є конкретизацією природного. Своєю силою і через страх він примушує людину до доброчесності й відмови від зла. При цьому природний закон є спільним для всіх народів, а людський може відрізнитись у різних країнах.

Висновки. Визначальною була думка про те, що людський закон може бути недосконалим і може не забезпечити відновлення справедливості. Тоді правда відновлюється за Законом Божим. Тільки через Боже Слово досягається істинна справедливість. Такі погляди не лише склали основу для подальших теоретичних міркувань і розвитку університетської науки, а й впливали на систему судочинства, визначаючи характер судових промов, що апелювали до Святого Письма. Переклад латиною «Риторики» Аристотеля зміцнив позиції риторичного мистецтва. А поширена в християнстві теза про пріоритет духовного начала та важливість результату промови (навернення у віру та її зміцнення) отримала теоретичне обґрунтування за допомогою Аристотелівських положень про сприйняття промови слухачами.

Прийняття християнства докорінним чином змінило життя суспільства, в тому числі судову сферу, зокрема судову риторичку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Папаян Р.А. Христианские корни современного права. М., 2002. 416 с.
2. Мучник А.М. Право в Біблії. Філософія і релігієзнавство. 30 серпня 2014 р. URL: <https://tureligious.com.ua/pravo-v-bibliji/>
3. Абрамович С.Д., Молдован В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
4. Колотілова Н.А. Риторика: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
5. Ярошовець В. Історія філософії. Словник. К.: Знання України, 2012. 1087 с.
6. Каппадокійці / CREDO / Католицький суспільно-релігійний сайт. 10 липня 2010 р. URL: <http://credo.pro/2010/07/30526>
7. Бурій В.М. Народно-православний календар. Черкаси: Вертикаль, 2009. 96 с.
8. Проблемы теории литературы в Византии и латинском средневековье. М., 1986. 254 с.
9. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: в 4 т. М., 1962. Т. 1. 682 с.